

Czesław Mazur, Józef Grzywaczewski, Marek Starowieyski, Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 53/1, 133-143

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. 1. Sobór Efeski w publikacjach polskich. — 2. Polemika antygnostycka w *De Trinitate* Nowacjana. II. PUBLIKACJE. Encyklopedia zakonna. III. SPRAWOZDANIA. Symposium Nazianzenum (Lowanium, 26—28. VIII. 1981)*.

I. KOMUNIKATY

1. Sobór Efeski 431 r. w publikacjach polskich

Bibliografię polską dotyczącą Soboru Efeskiego właściwie należałoby rozpoczynać od rejestrowania rękopisów pierwszego polskiego hymnu narodowego tj. *Bogurodźcy*¹. Na jej związki z greckimi hymnami chrześcijańskimi V w. wskazuje np. S. Pilch w artykule zamieszczonym w „Przeglądzie Klasycznym” w 1937 r. Tutaj ograniczymy się tylko do druków.

Otóż w 1570 r. wydany został w Węgrowie druk Piotra z Goniądza pt. *Doctrina pura et clara de praecipuis Christianae religionis capitibus, contra Sabellianorum, Ebionitarum, Nestorianorum et aliorum haereticorum impia et perplexa sophismata ex puro et expresso Dei Verbo collecta idque secundum veteram eius illustrationem* (E. XVII, 231) Ponieważ jednak jedyny egzemplarz tego druku zachowany jest w Bibliotece Narodowej w Paryżu (dD² 1425), trudno mi było stwierdzić, czy poza wzmianką w tytule o nestorianach która to nazwa używana była wówczas w stosunku do braci polskich, znajduje się coś w tym druku, co usprawiedliwiłoby włączenie go do bibliografii efezjańskiej. W każdym bądź razie druk ten stawia problem analogii (zależności) polskich nestorian (braci polskich) i herezji IV wieku. Podkreśla to również anonimowy druk z XVI w., wydany najprawdopodobniej w Krakowie, noszący tytuł: *Collatio Nestorii cum Stancaro eius discipulo ex Scripturis et ex Patribus* (E. XXIII, 85), w którym to polemicznym druku „antynestoriańskim” sięgnięto również i do argumentów patrystycznych. Problem ten występuje również i w katolickich drukach tego okresu. Bp Marcin Białobrzeski opublikował w 1577 r. w Krakowie *Orthodoxa confessio de uno Deo quem Christiani Catholici eredunt, adorant et invocant ex Sacris Litteris descripta — skierowaną — adversus omnes Samosatensium, Arrii, Eunomii, Nestorii et similitum haereseos et blasphemias hoc extremo in foelicis saeculo ab inferos revocatas*, przedrukowaną następnie w Kolonii w 1579 r. (E. XIII, 5). Jeszcze zaś wyraźniej i bardziej źródłowo, jeśli idzie o materiał patrystyczny, widać to w druku jezuita Antoniego Possevina *Notae divini Verbi et apostolicae ecclesiae fides ac facies ex quatuor primis synodis adversus Responsum cuius-*

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

¹ Niniejszy przegląd bibliograficzny jest tekstem omówienia przedstawionego na sympozjum efezjańskim w Niepokalanowie w dn. 14 września 1981 r. Bibliografia zamieszczona w *Vox Patrum* (Nr 1): 1981, s. 41—43 (23 poz.) opublikowana została bez wiedzy i zgody autora (Cz. M.)

dam Davidis Chytraei, wydanym w 1586 r. w Poznaniu i przedrukowanym w XVI w. jeszcze dwukrotnie w Moskwie (E. XXV, 109). Aczkolwiek w druku tym Possevinus opierał się głównie na orzeczeniach Soboru Nicejskiego, wykorzystywał również orzeczenia Soboru Efeskiego, a np. na s. 148—149 opublikował również *Symbolum Concilii Constantinopolitani*.

Wiek XVII w niniejszym przeglądzie otwiera *Disputatio theologica de conciliis ecclesiasticis quam sub praesidio... Antoni Thysii... in Lugduno-Batava Academia professoris... publice examinandum proponit Andreas Węgierski Polonus* (E. XXXII, 287), opublikowana w Lejdzie w 1628 r. przez braci Elzevirów i dedykowana seniorom zborów protestanckich w Polsce. Z druków prawosławnych tego okresu w Polsce należy wymienić *Nomokanon si est Zakonopravilnik imiejaj po sokraščeniju pravila svjatyh Apostol, sedmi soborov* [a więc i soboru efeskiego] i poméstnych někiich, k semu i vseleńskich učitelej i prepodobych otec, wydany w Kijowie w 1629 roku i we Lwowie w 1648 r. (E. XXIII, 170—171). Natomiast wśród druków jezuickich zwraca uwagę praca Teofila Rutki pt. *Cyryllus Patriarcha Aleksandryjski, Najwyższego Biskupa Rzymskiego Celestyna na Soborze efeskim Namiestnik, tenże od Duchu św. od Syna pochodzącego z nieba dany obrońca i nieprzyjaciół z Duchem św. Synowym dawno wojujących — jeszcze dawniejszy zwycięzca, z różnych swoich ksiąg jako z grobu na świat wyprowadzony*, wydrukowana w Lublinie w języku polskim w 1697 r., a przedtem po łacinie w 1692. I chociaż w pracy swej Rutka zajmuje się głównie pochodzeniem Ducha Świętego i skierowana jest ona przeciw prawosławnym, to jednak ze względu na dużą ilość fragmentów pism Cyryla Aleksandryjskiego, głównego przeciwnika Nestoriusza, włączyć trzeba tę pracę i do niniejszego przeglądu. (E. XIV, 495—6). Wiek XVII zamykają, tak jak i otwierały, tezy egzaminacyjne pt. *Meletema historico-ecclesiasticum posterius de Nestorio haeresiarcha quod praeside Iohanne Sartorio Gymnasii Thorunensis professore publico, publice tuebitur Georgius Christophorus Hentschel, Lesna-Polonus, Gymnasio valedicturus*, drukowana w Toruniu w 1698 r. (E. XVIII, 111).

W wieku XVIII spotykamy dwa następne druki akademickie. Pierwszy z nich to wydrukowana w Berlinie w 1724 r. *Exercitatio historico-theologica de nestorianismo et illa in primis Nestorianorum phrasi qua humanam Christi naturam templum divinitatis vocare solebant* Pawła Ernesta Jabłońskiego SS. *Theologiae Doctore et Professore in Academia Viadrina*. Licząca 110 stron *in octavo* rozprawa Jabłońskiego ściśle dotyczy nestorianizmu, ale tylko w odniesieniu do spraw chrystologicznych. Natomiast w 1764 roku we Lwowie, w drukarni kolegium jezuitów wydrukowane zostały tezy egzaminacyjne pt. *Ecclesiae doctori celeberrimo legum sacrarum statori sapientissimo Eutychianae et Nestorianae haereseos domitori acerrimo divinissimo Leontii oecumenico pastori studium philosophicum Luceoriense Ord. Excalcaatorum S. Trinitatis Red. Cap. se suasque ttriennalis cursus assertiones* (E. XVI, 3).

W wieku XIX z druków wchodzących do naszego przeglądu wymienić można by tu zarys [Władysława Koziebrodzkiego] pt.: *Sobory. Szkic historyczny* przez W.B.K., drukowany najpierw w czasopiśmie „Kraj”, a następnie jako odbitka we Lwowie w 1870 r. (Wyd. „Kraju” 16° ss. 48). Odpowiednia część dotyczy tam również Soboru Efeskiego. Natomiast w Kijowie w 1880 r. ukazał się przekład pracy: [Therry Amédée], *Nestorij i Eutichij erezsiarchi V veka. Sočinenie Amedeja Térri... dopolniennoe i pererabotannoe D. Pospëchovym*, drukowana w serii *Razskazy iz rimskej istorii w V vëke po raždenii Christova* (Vyp. 1). Kiev' 1880 D. Pospëchovym [Druk.] G. T. Korčak-Novickij 8° ss. nlb. 2, IV, 242; oraz artykuł J. Badeniego *Walka o bóstwo Chrystusowe w V wieku* drukowany w 1855 r. w „Przeglądzie Powszechnym” (s. 163—185, 349—371). Również umieścić tu trzeba liczący prawie 1300 stron zbiór Antoniego Sas Krechowickiego, rektora kościoła św. Ruperta w Wiedniu, pt. *Niepokalana Bogarodzica Marya w świet-*

le Ewangelii i Ojców Kościoła, wydany w Wiedniu w 1890 r. w drukarni OO. Mechitarystów w języku polskim (ss. nlb. 1, 656, nlb. 4 + nlb. 1, 634, nlb. 3). Zbiór ten, zawierający liczne wzmianki nas interesujące (szczególnie w nauce XIV) był wielokrotnie później przedrukowywany (np. Lwów 1904) i wydawany w streszczeniach ks. Fr. Flaczyńskiego (w Płocku w 1926 i Warszawie 1933 r.). Pod koniec XIX w. wchodzi do naszego przeglądu J. Badeni swymi uwagami o Cyrylu Aleksandryjskim w pierwszym tomie swych *Studiów i szkiców* (Kraków 1898).

Wiek XX rozpocząć można od notowania pracy A. Ruckera: *Die Lukas-Homilien des heiligen Cyrill von Alexandrien*, wydanej we Wrocławiu w 1911 r. W dwa lata później, w 1913 r., we wrocławskiej „Homiletyce” ukazał się przekład *Homilii na Siedemdziesiątnicę* św. Cyryla Aleksandryjskiego. W szczególnie jednak sposób w tym chronologicznym przeglądzie bibliograficznym odnotować tu trzeba rok 1931, rok 1500-lecia Soboru Efezkiego. Ukazało się wówczas w czasopiśmie polskich kilkanaście artykułów związanych z tą rocznicą oraz kilka większych opracowań. Wymienić tu trzeba artykuły ks. Stefana Abta: *Na tysiąćpięćsetlecie Soboru Efezkiego* „Przegląd Katolicki” R.69:1931 nr 2 s. 17—18) i tegoż *Rycerzowi Bogarodzicy* [Cyrylowi Aleksandryjskiemu] *na tysiąćpięćsetlecie stoczonego boju* („Przegląd Katolicki” r. 69: 1931 nr 34 s. 535—536). Następnie tłumaczenie z włoskiego przez ks. H. Demrycha książeczki G. Bozjo pt. *Boskie Macierzyństwo Maryi. Przygotowanie do obchodu XV stulecia dogmatycznego ogłoszenia Boskiego Macierzyństwa Maryi w Efezie (431—1931)*, wydrukowane w Zduńskiej Woli w drukarni XX. Misjonarzy (ss. 72, nlb. 4); dającej klasyczne ujęcie tematu książeczki jezuita Alojzego Chrobaka, napisanej z okazji 1500-lecia soboru pt. *Maria Matka Boża*, drukowanej w Krakowie w Wyd. Księży Jezuitów (ss. 32) w serii „Głosy Katolickie” R. XXXI Nr 369, oraz artykuł ks. H. Cichowskiego *Nestorianizm i Sobór Efezski. W 1500-lecie soboru 431—1931*, drukowany w „Przeglądzie Powszechnym” (R. 48: 1931 t. 190 nr 569, maj s. 155—172); następnie artykuł dominikana Atanazego Fica *Na zamknięcie 1500-letniej rocznicy Soboru Efezkiego*, drukowany w „Szkole Chrystusowej” (R. III: 1931 s. 257—264); artykuł ks. Adama Gerstmana: *Znaczenie Soboru Efezkiego (431)* drukowany w „Ruchu Teologicznym” (R.III:1931 s. 17—25); oraz artykuł jeszcze jednego jezuita ks. Franciszka Kwiatkowskiego pt. *Matka Boga. Na 1500-letni jubileusz Soboru Efezkiego*, drukowany w miesięczniku „Wiara i Życie” (R. XXX: 1931 s. 129—136). Natomiast w „Ateneum Kapłańskim” ukazał się artykuł ks. L. Wasilkowskiego pt. *Ojciec Soboru Efezkiego św. Cyryl o Boskim Macierzyństwie Najświętszej Marii Panny* (R. 17: 1931 t. 28 z. 3 s. 217—237), wydany następnie w osobnej odbitce (Wrocław 1931 Druk. Diecezjalna, ss. 23, nlb.1). Z większych prac wydanych w 1931 r., wchodzących do naszego przeglądu, wymienić należy pracę ks. Michała Krzywickiego: *Prymat papieski a kościoły wschodnie w okresie Soboru Efezkiego (431 r.)*, wydaną w Pińsku w Drukarni Diecezjalnej (ss. IV, 138), jako „Wydawnictwo Wydziału obrządku wschodniego Pińskiej Kurii Biskupiej”; oraz pracę absolwenta Papieskiego Instytutu Archeologii Chrześcijańskiej w Rzymie ks. Leona Łomińskiego pt. *Matka Boża w katakumbach. Studium archeologiczne wydane w XV-to wiekową rocznicę ogłoszenia dogmatu o boskim macierzyństwie Marii w Efezie (431—1931)*, wydaną w Łodzi (ss. 138) i recenzowaną w j. niemieckim przez ks. Pawła Stygera w „Przeglądzie Teologicznym” (R. XII: 1931 fasc. 2/3 s. 258—260).

Na osobne wyróżnienie zasługują tu publikacje umieszczone z tej okazji w „Miesięczniku Pastorskim Płockim”. Otóż w numerze 5 i 6 tegoż miesięcznika z 1931 r. ukazał się artykuł ks. Piotra Konteckiego pt. *Sobór Efezki. Z okazji 1500-ej rocznicy* (s. 156—163, 203—209), natomiast w numerze 6 ukazało się *Rozporządzenie diecezjalne. W rocznicę soboru efezkiego nakazujące* „...aby w najbliższą niedzielę J. ks. Proboszczowie urzą-

dzili jubileuszowy obchód kościelny, z nabożeństwem ku czci Najśw. Boga Rodzicielki oraz kazaniem o boskim macierzyństwie N.M.P., z uwzględnieniem znaczenia soboru powszechnego w Efezie 431 r." (s. 196). Jest to jedyny tego typu rozporządzenie napotkane w przejrzanych miesięcznikach (wiadomościach, currendach) diecezjalnych. 25 grudnia 1931 r. papież Pius XI ogłosił encyklikę *O powszechnym Soborze Efezskim odbytym przed piętnastu wiekami (Lux veritatis)*. Omówienie tej encykliki ukazało się w styczniowym numerze „Miesięcznika Pasterskiego Płockiego” z 1932 r. (R. 27 nr 1 s. 1), natomiast w drugim numerze ukazał się tekst tej encykliki w tłumaczeniu ks. biskupa W. Okoniewskiego (s. 41—56), a w numerze trzecim ks. arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski ogłosił *List pasterski w sprawie orzeczeń Soboru Efezkiego* (s. 99—101).

To większe niż w innych diecezjach podkreślanie rocznicy soboru efeskiego wydaje się być związane z nasilającym się wówczas na terenie diecezji płockiej ruchem mariawitów. W innych przejrzanych oficjalnych organach diecezjalnych ograniczano się jedynie do druku tłumaczenia encykliki. Zaznaczyć tu trzeba, iż encyklika ta miała wówczas co najmniej dwa tłumaczenia, jedno wspomniane już tłumaczenie ks. biskupa W. Okoniewskiego, drukowane w wielu miesięcznikach („Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” R. XII: 1932 nr 1 s. 1—6; „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” R. 14: 1932 nr 2 s. 43—59; „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” R. 47: 1932 nr 2 s. 7—17, przedrukowane również w 1959 r. w „Warmińskich Wiadomościach Diecezjalnych” nr 3 s. 3—23, oraz w „Miesięczniku Diecezji Gdańskiej” R. 4: 1960 nr 4/6 s. 213—234), — oraz w tłumaczeniu ks. Władysława Gorala, drukowane np. w „Wiadomościach Diecezjalnych Lubelskich” R. XIV: 1932 nr 1 s. 1—19. Natomiast w „Ateneum Kapiańskim” ukazało się streszczenie tej encykliki przez ks. E. Grzymałę, drukowane pt. *Encyklika Lux veritatis na zakończenie jubileuszu Soboru Efezkiego* (R. 18: 1932 t. 29 z. 2 s. 174—176). Trudno stwierdzić, czy ówczesne obchody 1500-lecia uchwał Soboru Efezkiego znajdowały u nas duży oddźwięk. Był to bowiem również czas wielu innych ważnych ówczesnie wydarzeń, jak np. encykliki *Quadragesimo Anno*, przesładowania Kościoła w Meksyku itp. Niemniej rocznica ta w ówczesnych czasopiśmie odnotowana została, a jej owocem są wspomniane wyżej opracowania.

Z publikacji odnoszących się do Soboru Efezkiego wydanych w latach następnych należy odnotować pracę ks. Ryszarda Paciorowskiego *Prymat papieża na tle Soboru Efezkiego*, wydaną w Warszawie w 1932 r. (Druk. „Loretańska” ss. 31) jako pierwszy numer z serii *Apologetyczne seminarium*, prowadzonej przez ks. W. Kwiatkowskiego; oraz pracę Władysława Lohna SJ pt. *Doctrina Nestorii de mysterio incarnationis*, opublikowaną w „Przeglądzie Teologicznym” w 1933 r. (R. 14: 1933 fasc. 1—2 s. 1—37) i jako osobną odbitkę w tym samym roku we Lwowie (1933), a także artykuł jezuita Mariana Morawskiego (młodsze), opublikowany w „Przeglądzie Powszechnym” w 1933 r. (207 s. 3—19).

W czasie II wojny światowej w 1944 r., w związku z 1500-leciem śmierci św. Cyryla Aleksandryjskiego, papież Pius XII ogłosił encyklikę *Orientalis Ecclesiae decus*, jednakże polskiego tłumaczenia tej encykliki nie znalazłem.

Z powojennych prac wchodzących do naszego zakresu wymienić można: artykuł ks. A. Kwiecińskiego *Czy najdawniejszy wizerunek Bogarodzicy Maryi?*, ogłoszony w „Collectanea Theologica” w 1954 r. (R. 25: 1954 s. 335—359), jeden z niewielu artykułów archeologów nas interesujący; a następnie dwie książki: pierwsza z nich to wydana w 1954 r. praca ks. Witolda Pietkuna pod „nestoriańskim” tytułem: *Maryja Matka Chrystusowa. Rozwój dogmatu maryjnego* (Pax, ss. VIII, 204, nlb. 3), w której R. 5 nosi tytuł: *Z historii dogmatu o dziewiczym Macierzyństwie Bogurodzicy* (s. 56—

69); natomiast druga to praca dominikanina o. Romualda Kosteckiego pt. *Boże Macierzyństwo Najświętszej Maryi Panny*, wydana w Londynie w 1958 r. („Veritas”, ss. 78, nrb. 2), w której rozdz. III nosi tytuł: *Rozwój dogmatu Macierzyństwa Bożego Maryi* (s. 21—26).

W osobną grupę należy tu wyodrębnić tłumaczenia tekstów Cyryla Aleksandryjskiego. W 1957 r. w „Currendzie” tarnowskiej ukazał się jego hymn do Matki Bożej w przekładzie ks. Wojciecha Kani (107, s. 254—255), w roku następnym, także w przekładzie ks. W. Kani, Cyrylowa *Mowa soborowa. Ku czci Bogarodzicy* (108, s. 134—137). W wydany w 1964 r. *Breviarium Fidei* (oprac. J. Szymusiak i S. Głowa, Poznań 1964), otrzymaliśmy w przekładzie J. Szymusiaka fragment 2 listu Cyryla do Nestoriusza (s. 268), tzw. *Anatematyzmy Cyrylowe* (Ep. 17) (s. 268—279) oraz wyrok Soboru Efeckiego na Nestoriusza i formułę zjednoczenia, którą podpisał Cyryl (s. 270—272). W 1965 r. w „Tygodniku Powszechnym” (nr 33 s. 1) otrzymaliśmy powtórnie przekład *Mowy soborowej o Maryi Bogarodzicy* pióra — tym razem — A. Bobera SJ, przedrukowany w *Antologii patrystycznej* (Kraków 1965 s. 140—142). Ponadto w „Antologii” otrzymaliśmy przekład fragmentu 24 listu Cyryla (do Aleksandryjczyków), opowiadający o depozycji Nestoriusza na soborze (s. 143) oraz, również w przekładzie A. Bobera, fragment z *Historii Kościoła Sokratesa* (HE 7, 32) pt. *Nieuctwo i zarozumiałość Nestoriusza* (s. 148—149).

Z publikacji lat sześćdziesiątych w przeglądzie naszym wymienimy artykuł ks. Kazimierza Drzymały: *Kult Najświętszej Maryi Panny w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, opublikowany w 1960 r. w „Homo Dei” (29, 674—677), artykuł ks. Jana Wolniaka *Rozwój nauki mariologicznej na soborach Kościoła św.*, opublikowany w 1963 r. w wychodzącym w Rzymie „Duszpasterz Polski Zagranicą. Dział Kaznodziejski” (s. 224—231), oraz artykuł ks. Eugeniusza Florkowskiego *Matka Boża w nauce Ojców Kościoła*, opublikowany w pracy zbiorowej pod redakcją o. Bernarda Przybylskiego pt. *Gratia plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy* (Poznań 1965 s. 59—77), w którym to zbiorze również i w innych artykułach znajdują się interesujące nas fragmenty.

W 1969 r. o. Celestyn Stanisław Napiórkowski opublikował artykuł pt. *Tytuł Theotokos w ocenie współczesnych teologów protestanckich* („Collectanea Theologica” 39: 1969 fasc. 2 s. 45—57). Z innych publikacji odnoszących się do interesującego nas tematu wymienić można pracę Szczepana Włodarskiego pt. *Siedem soborów ekumenicznych* (Warszawa 1969 „Odrodzenie” ss. 225, nrb. 2), gdzie odpowiedni rozdział poświęcony jest Soborowi Efeckiemu, oraz tegoż autora pracę pt. *Prymat w Kościele. Starokatolickie studium biblijno-historyczne* (Warszawa 1971 ChAT), gdzie również odpowiedni fragment poświęcony jest Soborowi Efeckiemu (s. 102—107). Opiera się tu głównie autor na wspomnianej wcześniej pracy ks. Krzywickiego. *Kanony III Soboru Powszechnego* (Efez 431); w przekładzie Aleksego Znosko, znalazły się w „Wiadomościach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” z 1973 r. (nr 4 s. 9—22) i później w *Kanonach Kościoła Prawosławnego w przekładzie polskim* w tomie pierwszym w 1978 r. (s. 51—55) w tłumaczeniu z języka cerkiewno-słowiańskiego.

Z ostatnich publikacji wymienimy *Pieśń o katedrze efeckiej nieznanego autora z V w.*, opublikowaną w PSP w 1973 r. w tłumaczeniu ks. Wojciecha Kani, oraz, także w przekładzie ks. Wojciecha Kani, z pism Cyryla Aleksandryjskiego *Wykład prawdziwej wiary. W obronie tytułu Bogarodzica*, oraz *Homilie efeckie*, opublikowane w 1980 r. w serii *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, poprzedzone obszernym i wyczerpującym wstępem ks. Emila Stanuli (s. 7—33). Również w 1980 r. w Rzymie ukazał się *Akatyst ku czci Bogurodzicy. Starożytny liturgiczny hymn maryjny z dołączaniem oficjów towarzyszących* w przekładzie na j. polski M. Bednarza SJ oraz:

R. Piętki MIC i J. S. Gajka MIC, wydany nakładem księży marianów (ss. 107, nlb. 1, 33, nlb. 3, XIII, nlb. 2, err.).

Z publikacji roku 1981 wymienić trzeba w pierwszym rzędzie list Jana Pawła II do episkopatu Kościoła katolickiego na 1600 rocznicę I Soboru Konstantynopolskiego i na 1550 rocznicę Soboru Efeskiego, opublikowany m. in. w „Kierunkach” (R. 26: 1981 nr 17 s. 1—2). Natomiast ks. Wojciech Kania z okazji rocznicy soborowej wydał własnym nakładem swe tłumaczenie mowy św. Cyryla Aleksandryjskiego *Ku czci Bogarodzicy* (Tarnów 1981, ss. 10, nlb. 2).

W przeglądzie niniejszym nie uwzględniłem artykułów z polskich encyklopedii, podręczników historii Kościoła, patrologii czy dogmatyki.

Czesław Mazur, Warszawa

2. Polemika antygnostycka w „De Trinitate” Nowacjana

W II i III wieku ważnym elementem w kształtowaniu się teologii były kontrowersje i polemiki z fałszywą gnozą¹. Na tle tych kontrowersji budowali swój system Klemens Aleksandryjski i Orygenes na Wschodzie, a na Zachodzie w innym duchu Ireneusz i Tertulian. Ich dzieła są źródłem do poznania nauki gnostyków, ale jednocześnie mogą być świadectwem wpływu, jaki gnoza wywierała na teologię chrześcijańską.

Przedstawicielem polemiki antygnostyckiej w środowisku rzymskim na początku III wieku jest Hipolit. O nim jednakże sądzi się, że swoje informacje na temat gnostyków i ich nauki czerpał ze źródeł literackich nie kontaktując się z nimi osobiście². Istnieje wszakże wielkie prawdopodobieństwo, że w tym właśnie czasie czytano w Rzymie *Adversus omnes haereses*. Ps.-Tertuliana oraz *Adversus haereses* Ireneusza³. Są to dzieła wybitnie antygnostyckie, zatem ich lektura w tym właśnie czasie zdaje się wskazywać na aktualność tego zagadnienia.

Na sytuację religijną Rzymu w III wieku rzuca pewne światło inny pisarz tego okresu. Jest nim Nowacjan. Oprócz tego, że stał się on twórcą słynnej schizmy, znany był jako autor kilku pism. Najważniejszym z nich jest traktat teologiczny pt. *De Trinitate*⁴. Wypada zatem postawić pytanie: Jaki jest stosunek Nowacjana do gnostyków, co można powiedzieć o ich działalności na podstawie wymienionego traktatu?

Na to pozornie proste pytanie odpowiedź nie jest łatwa, ponieważ Nowacjan przytacza pewne poglądy i wykazuje, że nie są one słuszne, ale nie podaje ich autorów ani propagatorów. Wyjątek stanowi Sabeliusz — o nim Nowacjan mówi wprost, powołuje się na niego przytaczając jego naukę. Tak więc na kartach *De Trinitate* nie spotykamy takich wyrażań,

¹ Omówienie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem ks. Wincen- tego Myszoza w Akademii Teologii Katolickiej.

² K. Koschorke, *Hipolit's Ketzerbekämpfung und Polemik gegen die Gnostiker*, Wiesbaden 1975, 67—70.

³ A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig 1958, t. I/2, s. 733, oraz H. Jordan, *Das Alter und die Herkunft der lateinischen Übersetzung des Hauptwerkes des Ireneus*, w: T. Zahn, *Theologische Studien*, Leipzig 1908, 133—192.

⁴ Autor nie nadał sam tytułu swojemu dziełu, uczynili to późniejsi komentatorzy ze względu na treść dzieła. Traktat ten był przypisywany różnym autorom, m.in. Hieronimowi, Tertulianowi, Cyprianowi. Zob. H. Weyer, *Novatianus, De Trinitate, Über den dreifaltigen Gott. Text und Uebersetzung mit Einleitung und Kommentar*, Düsseldorf 1962, 13.

jak „gnoza”, „gnostyk” czy „gnostycki”, nie ma też wzmianek o istnieniu gmin gnostyckich.

Aby odpowiedzieć na pytanie, jaki był stosunek Nowacjana do gnostyków oraz jakie było ich oddziaływanie na chrześcijan rzymskich w III wieku, należy ustalić terminologię, którą się autor posługuje, a następnie zbadać, co im zarzuca od strony treściowej. Ważny jest tu sposób prowadzenia polemiki oraz ilość miejsca poświęconego poszczególnym błędom. Podstawą analizy jest tekst wydany przez H. Weyera. Nowacjan często posługuje się słowem „heretyk”, „heretycki”, albo „błąd”, „ślepotą”, „błuznierstwo”, lub takimi wyrażeniami, jak: „oni twierdzą”, „jak sądzą niektórzy”, „inni chcą”, „usiłują”, „odmawiają”, „wyznają”. Dokładne zestawienie tych słów i wyrażeń oraz przeprowadzenie analizy w kontekście, w jakim występują, wskazuje, że są one używane zamiennie. Nie jest tak, że jeden rodzaj błędu określanymi jest jako „herezja”, inny jako „błuznierstwo”, jeszcze inny jako „ślepotą” czy „zdanie niektórych”⁵.

Gdy chodzi o stronę treściową, to mając na uwadze „zdanie niektórych” Nowacjan wyjaśnia, że jest tylko jeden Bóg, stwórca nieba i ziemi, że jest On dobry, a oprócz Niego nie ma innego⁶. O Nim mówili prorocy Starego Testamentu, a nie o Demiurgu, jak nauczali gnostycy, On też jest Ojcem Jezusa Chrystusa⁷. Chrystus jest w jednej osobie Bogiem i człowiekiem, ma boską i ludzką naturę, a przede wszystkim ma prawdziwe ludzkie ciało, nie eteryczne ani nie gwiazdne, „jak sądzą heretycy”⁸.

Jezus Chrystus przyszedł na świat, aby zbawić człowieka, który został stworzony na obraz i podobieństwo Boże⁹, otrzymał rozum, dar wolności, żył w przyjaźni z Bogiem¹⁰, lecz utracił ją na skutek grzechu¹¹. Obecny stan ludzkości nie jest więc wynikiem zemsty Demiurga¹².

Gdy chodzi o sposób prowadzenia polemiki oraz miejsce polemiki antygnostyckiej na tle innych zagadnień, to analiza *De Trinitate* wykazuje, że z największym oburzeniem zwraca się Nowacjan przeciw Żydom-monarchianom, którzy sądzą, że Jezus jest tylko człowiekiem. Pełen retorycznego uniesienia 28 razy stawia pytanie: „Jeżeli Chrystus jest tylko człowiekiem...?”¹³ Doprowadziwszy wniosek wynikający z takiego założenia stwierdza z radością: „A więc Bogiem jest Chrystus”¹⁴. Zwalczeniu tej nauki poświęca najwięcej miejsca.

Na drugim miejscu znajduje się polemika antysabelańska¹⁵. Najmniej miejsca i uwagi poświęca Nowacjan polemice antygnostyckiej¹⁶, a sposób

⁵ O tym, że wymienione wyrażenia są synonimami, świadczy m. in. to, że występują w ramach tej samej wypowiedzi i odnoszą się do tego samego przedmiotu. Obrazuje to poniższe zestawienie: słowo „heretyk-herezja”: § 53, 89, 132, 155, 173, 175; wyrażenia bliskoznaczne: § 54, 88, 132, 155, 174, 176.

⁶ § 6 i 10.

⁷ § 57.

⁸ „Neque agnoscimus illum, qui aetheream sive sideream, ut alii volunt haeretici voluit carnem, ne nullam in illo intellegamus salutem, nec ullum omnino alterum, qui quodvis aliud ex figmento haeticorum gesserit corpus fabularum” (§ 53).

⁹ § 5.

¹⁰ § 6.

¹¹ § 6.

¹² „Quapropter et eiecit eum de Paradiso et a ligno vitae longe transtulit non invicens ei lignum vitae, quemadmodum quidam audent dicere...” (Ireneusz, *Adv. haer.*, III, 23, 6).

¹³ „Si homo tantummodo Christus...” (§ 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92).

¹⁴ „Deus est igitur”, lub „Deus est ergo Christus” (*tamże*).

¹⁵ § 64—69, 145—162, 174—189.

¹⁶ § 50—55, 133, 134 oraz 1, 5, 6, 7, 10.

jej prowadzenia w porównaniu z wyżej wymienionymi jest znacznie łagodniejszy. Wskazuje to na małe zainteresowanie Nowacjana gnostykami, a pośrednio, z uwagi na stanowisko¹⁷, jakie zajmował on w Kościele przed powstaniem schizmy, na niewielką aktualność tego zagadnienia. Jeżeli tak, to dlaczego w ogóle porusza tę kwestię? Jednoznaczna odpowiedź jest trudna, wydaje się jednak, że mogły wpłynąć na to następujące powody:

Nowacjan zdobywał swoją formację teologiczną w atmosferze polemiki antygnostyckiej¹⁸, dlatego idąc za przykładem swoich poprzedników nawiązał do gnostyków, mimo że polemika z nimi w znacznym stopniu utraciła swą aktualność.

W III wieku najprawdopodobniej nie było już w Rzymie wybitnych mistrzów gnostyckich, ale posiew wcześniej przez nich rzucony mógł pozostać w umysłach chrześcijan w sposób nawet nieuświadomiony, dlatego słuszną rzeczą było nawiązanie do ich nauki.

Powodem podjęcia polemiki antygnostyckiej w *De Trinitate* mogły być błędy chrystologiczne: sabelianizm i monarchianizm¹⁹. Nie jest wykluczone, że w atmosferze dyskusji sięgano również do koncepcji gnostyckich. Za tym wyjaśnieniem przemawia fakt, że Nowacjan zdecydowanie odpięra błędy gnostyckie dotyczące Chrystusa, a do innych tylko nawiązuje.

Jedną z przyczyn, dla których Nowacjan czyni aluzje do nauki gnostyckiej, mogło być istnienie w Rzymie zorganizowanych marcjonitów²⁰. Być może, iż oni właśnie przypominali chrześcijanom to, czego dawniej nauczał Bazylides, Karpokrates czy Walentyń.

Zastanawiając się nad przyczyną podjęcia polemiki antygnostyckiej w dziele Nowacjana należy uwzględnić i to, że *De Trinitate* jest traktatem; do istoty traktatu należy szerokie i wielostronne przedstawienie podjętego tematu, tym bardziej gdy jest on oparty o „regułę prawdy” zawierającą skrót najważniejszych prawd wiary. Tak więc skoro Nowacjan mocno zaakcentował Bóstwo Jezusa Chrystusa, omówił Jego relacje do Boga Ojca, to dzieło byłoby niepełne, gdyby zabrakło w nim nauki o prawdziwym człowieczeństwie Chrystusa. Naukę tę należało umieścić zarówno ze względów metodycznych, jak i ze względu na gnostyków marcjonitów i doketów, którzy ją odrzucali.

Marginalny charakter polemiki antygnostyckiej zdaje się nie pozwalać na bliższe ustalenie konkretnych informatorów Nowacjana. Być może dokładniejsze zbadanie całej terminologii teologicznej pozwoliłoby ściślej ustalić źródła gnostyckie, do których mógł się odwoływać autor *De Trinitate*.

ks. Józef Grzywaczewski, Siedlce

II. PUBLIKACJE

Encyklopedia zakonna

Wielka encyklopedia zakonna (*Dizionario degli Istituti di Perfezione*) informuje o zakonach i ich założycielach, omawia pojęcia związane z życiem zakonnym itd.¹. Można więc ją słusznie nazwać kompendium życia zakon-

¹⁷ Należał do najwybitniejszych prezbiterów w Rzymie, po śmierci papieża Fabiana stanął na czele kolegium prezbiterów, które miało sprawować tymczasowe rządy w Kościele. Por. K. Koschorke, *dz. cyt.*, 12—17.

¹⁸ *Tamże*.

¹⁹ Monarchianie sądzili, że Chrystus jest zwykłym człowiekiem, którego Bóg adoptował za Syna. Por. H. Weyer, *dz. cyt.*, 84.

²⁰ Por. K. Koschorke, *dz. cyt.*, 70.

¹ *Dizionario degli Istituti di Perfezione (DIP)*, diretto da G. Pelliccia (1962—1968) e da G. Rocca (1969—), Edizioni Paoline, Roma. Vol. I, 1974,

nego. Zawiera ona szereg cennych wiadomości dotyczących monastycyzmu starożytnego, umieszczonych w kontekście całości życia zakonnego.

W *Dizionario* poświęcono szereg oddzielnych haseł pisarzom starożytnym związanym z życiem zakonnym oraz postaciom wybitnych mnichów. Podamy najważniejsze: Amfiloch z Ikonium, Antoni Pustelnik, Atanazy, Babai Wielki, Benedykt, Kasjan, Cezary z Arles, Kolumban, Daniel Stylita, Dionizy Ps. Areopagita, Doroteusz z Gazy, Eustacjusz, Eutyminusz, Ewagriusz Pontyjski, Fruktuoz z Bragi, Fulgencjusz z Ruspe, Hieronim, Jan z Efezu, Jan z Likopolis, Jan Chryzostom, Jan Damasceński, Jan Moschos, Jan Klimak, Jan Silencjariusz, Jowinian, Grzegorz z Nazjanzu, Grzegorz z Nyssy, Grzegorz z Tours, Hilarion, Hipacjusz, Izaak z Niniwy, Izidor z Sewilli, Leander z Sewilli, Makary i Ps. Makary, Marcjon, Marek Pustelnik, Marcin z Bragi, Marcin z Tours, Maksym Wyznawca.

Obok imion starożytnych wymienić należy nazwy dzieł starożytnych czy gatunków literackich: *apoftegmata*, *Liber graduum*, *Consultationes Zachai et Apollonii itd.*, oraz imiona ludzi żyjących wprawdzie w czasach nowożytnych, ale silnie związanych ze starożytnością przez swoje badania, jak np. Assemani, Butler czy Mabillon. Mamy również hasła dotyczące klasztorów czy miast związanych szczególnie z ruchem zakonnym, jak Athos, Akwileja, Bobbio, Canterbury, Corbie, Konstantynopol, Fulda, Leryn, Luxeuil itd.

Encyklopedia zawiera również szereg artykułów dotyczących monastycyzmu w różnych krajach czy obrządkach (monastycyzm armeński, bizantyjski, chaldejski, iberyjski, etiopski, melchicki, wschodni, francuski, niemiecki, iro-frankoński, na Wyspach Brytyjskich itd.), ruchów ascetycznych (mesalianie, manichejczycy), zakonów (augustianie, bazylianie, benedyktyni, mechitarysty).

Szczególne znaczenie mają hasła — nieraz długie artykuły — omawiające problemy związane z życiem zakonnym i ascezą, a więc przede wszystkim „asceza” i wszystkie terminy pochodne, dalej — kultura monastyczna, kierownictwo duchowe, hagiografia monastyczna, charyzmaty, rady ewangeliczne, wychowanie i monastycyzm, apatheia, praca, *conversio morum*, *lectio divina*, prawo zakonne. Dodajmy, że autorzy omawiają sobory i synody, których ustawy miały szczególne znaczenie dla rozwoju życia monastycznego. Omówiono również urzędy, jak np. abbas czy apokryzjariusz. W wielu z tych haseł starożytności chrześcijańskiej poświęcono zaledwie część artykułu, co jednak dobrze podkreśla wkład starożytności w całość życia monastycznego: raz będzie to część istotna i fundamentalna, innym razem zaledwie mała cząstka.

Hasła stoją zazwyczaj na wysokim poziomie i podają bibliografię sięgającą niemal do roku wydania tomu, stąd można je konsultować nie tylko w sprawach dotyczących życia zakonnego. Jako autorów wybrano wybitnych specjalistów, np. J. Gribomont, H. Bacht, T. Spidlik, L. Regnault, A. de Vogüé, D. Gorce, J. J. Gavigan, A. Vööbus, M. C. Díaz y Díaz, J. Fontaine, G. Pinell.

Już samo zestawienie autorów i haseł pokazuje, jak wielkim przedsięwzięciem jest *Dizionario degli Istituti di Perfezione*. Po pierwszych pięciu tomach można uważać to wydanie za nader udane i szczęśliwe, i choć zaledwie niewielka część spośród około 9 000 stron poświęcona jest monastycyzmowi, stanowi ono nieodzowny instrument pracy dla każdego patrologa zajmującego się monastycyzmem. Dodajmy, że dzieło jest wydane bardzo pięknie z punktu widzenia estetycznego: dobry i czytelny druk oraz układ

koll. 1738; vol. II, 1975, koll. 1726; vol. III, 1976, koll. 1734; vol. IV, 1977, koll. 1736; vol V, 1978, koll. 1742. Omawiamy tu pięć tomów dostępnych, następne zostaną omówione, gdy tylko będziemy nimi dysponowali.

graficzny, piękne ilustracje i mapy, często rzadko dostępne, dające jasny obraz życia zakonnego tak w przeszłości, jak i współczesnego.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

III. SPRAWOZDANIA

II Symposium Nazianzenum (Lowanium, 26—28 VIII 1981)

W dniach 26—28 sierpnia 1981 r. odbyło się w Katolickim Uniwersytecie w Louvain-la-Neuve II Symposium Nazianzenum zorganizowane przez Görres-Gesellschaft oraz Instytuty Orientalistyczny i Filologii Klasycznej tegoż uniwersytetu. Sympozjum było związane z obchodami 1600 rocznicy I Soboru Konstantynopolskiego (r. 381), któremu przewodniczył św. Grzegorz z Nazjanzu.

Zasadniczym tematem sympozjum, jak to zobaczymy z tytułów referatów, były problemy edytorskie, ponieważ trwają prace nad wydaniem mów i poezji św. Grzegorza. Mowy przygotowuje do druku ekipa prof. J. Mossay z Louvain-la-Neuve: jej owocem jest wydanie *Mów 1—3* (SCH 247, 1978, J. Bernardi), 27—31 (SCH 250, 1978, P. Gallay, M. Jourjon), 20—23 (SCH 270, 1980, J. Mossay, G. Lafontaine), natomiast poezje przygotowuje ekipa z uniwersytetu w Monasterze Westfalii pod kierownictwem prof. M. Sicherla. Na uniwersytecie w Louvain-la-Neuve podjęto również na szeroką skalę badania nad tradycją dzieł Grzegorza w językach wschodnich (również słowiańskich).

Pierwszego dnia, 26 VIII, wygłoszono następujące referaty: J. Mossay (U. C. L. Louvain-la-Neuve): *La collection des Discours „non-lus-à-date-fixe” dans le Ms de New York Gordanianus (alias Goodhartianus) Gr 44*; C. Helly-Fremy (Valdbonne-SCh): *Un manuscrit de S. Grégoire de Nazianze au monastère de Tatarna-Province d'Erytanie en Grèce*; M. A. Calvet-Sebasti (Univ. Lyon II — SCh): *Un avatar de Gorgonie: Grégoire de Nazianze et Bossuet*; B. Coulie (U. C. Louvain-la-Neuve): *Méthode d'amplification par citation d'auteurs dans les discours IV et V de Grégoire de Nazianze*; J. M. Mathieu (Univ. Caen): *Authenticité de l'Exhortatio ad virgines*; tenże: *Sur une correction inutile (or. 28, 8, 11. 8—9 Gallay) et sur la critique néoplatonicienne de la krasis di'olu chez Grégoire de Nazianze*.

Sesja popołudniowa poświęcona była wersjom orientalnym dzieł Grzegorza z Nazjanzu. Wygłoszono następujące referaty: G. Lafontaine (U. C. L. Louvain-la-Neuve): *La version copte, arménienne et géorgienne de S. Grégoire le Théologien. Etat de recherches*; A. de Halleux (U.C.L. Louvain-la-Neuve): *Les versions syriaques: état de question*; J. Grand'Henry (U.C.L. Louvain-la-Neuve): *La tradition manuscrite de la version arabe des discours de Grégoire de Nazianze. Należy dodać, że autor ogłosił również pracę: Les discours de S. Grégoire de Nazianze dans le manuscrit Arabe du Sinaï 274, Le Muséon 94(1981) 153—176*; E. van Donzel (Univ. Leyda): *Les versions éthiopiennes des Discours de Grégoire de Nazianze*; F. Thomson (Univ. Antwerpen): *The Works of St. Gregory of Nazianzus in Slavonic*; D. Latteur (U.C.L. Louvain-la-Neuve): *Les scoliés arméniennes au Discours XXIV sont-elles de Pseudo Nonnos?*

Mówiąc o pracach nad tradycją orientalną dzieł Grzegorza z Nazjanzu warto jeszcze wspomnieć o ciekawej pracy A. v. Roey i H. Moors, *Les discours de S. Grégoire de Nazianze dans la littérature syriaque*, *Orientalia Lovaniensia Periodica* 4(1973) 121—133, 5(1974) 79—125.

Ranne posiedzenie 27 sierpnia było zasadniczo poświęcone referowaniu wyników badań ekipy w Monasterze. Wygłoszono następujące referaty: M. Sicherl, N. Gertz (Monaster): *Das Palatinus Graecus 90 als Quelle*

der Aldina; G. Moreschini (Univ. Pisa): *La tradizione manoscritta della Gedichtgruppe II dei Carmina di Gregorio Nazianzeno*; R. Pella (Univ. Monaster i Pisa): *La tradizione manoscritta del gruppo III dei Carmi di Gregorio Nazianzeno*; R. Freise (Monaster): *Zur Metaphorik der Seefahrt in den Gedichten Gregors von Nazianz*.

Popołudniowa sesja obejmowała referaty na tematy różne: A. Leroy-Molinghen (U.L.B. Bruxelles): *Théodoret de Cyr, commentateur de Grégoire de Nazianze*; F. Trisoglio (Univ. Torino): *Mentalités et attitudes des scolastes face aux oeuvres de S. Grégoire de Nazianze*; A. Jacob (U.C.L. Louvain-la-Neuve); R. Distillo (Univ. Lecce): *La plus ancienne traduction de Grégoire de Nazianze en langue romane. Un Manuscrit grec des „Quatrains”, avec traduction en dialecte italo-salentin*; P. Devos (Soc. des Bolandistes, Bruxelles): *Grégoire de Nazianze, témoin du mariage du Grégoire de Nysse*.

Ostatni dzień, 28 VIII, przyniósł dwa referaty: M. Kiertsch (Univ. Graz): *Stilistische und literarische Untersuchungsergebnisse und Gregor von Nazianz Carmen de virtute II*; J. Noret (K.U.L. Leuven, SChr): *Grégoire de Nazianze, l'auteur le plus cité après la Bible dans la littérature ecclésiastique byzantine*.

Zamknięcia i podsumowania sympozjum dokonał prof. M. Sicherl. W sympozjum uczestniczyła niewielka grupa zaproszonych, oficjalna lista obejmowała 37 nazwisk, z których nie wszyscy przybyli. Referaty koncentrowały się na problemach bardzo specjalistycznych, jak to wynika z powyższego spisu, trudno więc byłoby je streszczać. Większość z nich w fotokopiach znajduje się u niżej podpisanego. Podobnie dyskusja skupiała się na tematyce edytorskiej. Bardzo często padały nazwiska polskich uczonych, prof. T. Sinki, J. Sajdaka czy G. Przychockiego, i widać było, jak bardzo opierają się na ich badaniach wszyscy wydawcy. Praca wielkich filologów krakowskich wydaje owoce, ale wśród tych, którzy zbierają te owoce, nie ma żadnego Polaka. Jedynym uczestnikiem sympozjum z Polski, i to zupełnie przypadkowym, był niżej podpisany.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa